

प्राचीन नेपाली समाज : संरचना एवं विशेषताहरू

डा. बद्रिनारायण गौतम*

शोधसार:

विश्व मानचित्रमा सिन्धुको विन्दुका रूपमा अवस्थित नेपाल प्राचीन मानवीय सभ्यता स्थल हो । प्रागैतिहासिक अवशेषहरूको प्राप्तिले गर्दा यो भूभागको प्राचीनता स्पष्ट भएको छ । पृथ्वीको आन्तरिक हलचलले गर्दा टेथिस सागरको गर्भबाट उठेको यो भूभागको संरचनात्मक अवस्था र स्थितिले विविधताको मुलुक बन्न पुगेको हो । उत्तरका हिम-श्रृङ्खलादेखि दक्षिण मैदानमा विकसित घना जङ्गलले गर्दा सुरक्षित किल्ला भै बनेको नेपाली भू-भागमा आएका शरणार्थी, व्यापारी, घुमन्ते समेतले स्थायी बासस्थलका रूपमा रोजेपछि समाज निर्माण, विकास, रूपान्तरण, प्रक्रिया बढेको थियो । सुरुदेखि नै सहयोगी मानसिकताभित्र हुर्किएको हुँदा सदासयता, सद्भाव, सहयोग, समन्वय, सदाचारयुक्त समाजमा परिणत हुँदै आएको नेपाली समाज प्राचीन कालदेखि नै जातीय विभिन्नता र साँस्कृतिक अनेकता भित्र सामाजिक एकताको अतुलनीय उदाहरण बन्दै आएको छ । जाति भेददेखि वर्ग भेदसम्मको छायो पनि नपरेको नेपाली समाजमा सबै मत र आस्थाका मानिसहरू मिलेर समन्वयवादको उदाहरण नै प्रस्तुत गरि सबैजात र वर्गको फूलबारी अर्थात् बहुजातीय रंगमञ्च निर्माण गरेका हुन् । विश्रृङ्खलित धरातलीय संरचनाले उत्तर-दक्षिणका शरणार्थीहरूको स्वर्गभूमि बनेको नेपालमा बसाइँ सरेर आउने जात-जातिहरूबाटै सामाजिक संरचना थालनी-रूपान्तरण भएको हो ।

शब्दकुञ्जी: धार्मिक-साँस्कृतिक समन्वय, मानवीय क्रियाकलाप, सामाजिक संरचना र जातीय समिश्रण ।

१. विषय प्रवेश:

सर्वोच्च शिखर सगरमाथाको देश, हिममानव यतिको देश, विश्व शान्तिका जनक भगवान् गौतम बुद्धको देश, जातीय एवं साँस्कृतिक अनेकताभित्र सामाजिक सद्भाव-एकता रहेको देश आदि उपनामले विश्व जगत्मा परिचित नेपाल प्राचीन अर्थात् प्रागैतिहासिक मुलुक हो । प्राचीन ग्रन्थ, पुराण, वंशावली आदिमा पाइने नेपालको प्रसङ्गबाट यो राज्य ज्यादै प्राचीन हो भन्ने विषयमा कुनै शङ्का रहँदैन । पश्चिमबाट पूर्वतर्फ क्रमशः होचिदै चैप्टिएर गएभै देखिने नेपालको वर्तमान परिधि करिब १,४९,००० वर्ग किलोमिटर रहेको कुरालाई भू-गर्भ शास्त्रीहरूले पस्केको भेटिन्छ । उत्तरमा विश्वकै सर्वोच्च शिखर सगरमाथादेखि दक्षिणमा संसारकै सबैभन्दा होचो भूभाग धनुषाको मुसहर्निया तथा भापाको केचना कवल समाहित रहेको नेपालको परिधि पश्चिममा महाकाली नदी देखि पूर्वमा मेची नदीसम्म हिमाली, लेकाली, पहाडी क्षेत्र, उपत्यका तथा तराई प्रदेश सम्म फैलिएको छ । सबैभन्दा ठूलो महादेश एशियाका चीन र भारत जस्ता मुलुकका बीचमा पूर्व-पश्चिम लम्बाईमा फैलिएर २६°२२" देखि ३०°२९" उत्तरी अक्षांश, ८०°४" देखि ८८°१२" पूर्वी देशान्तर रेखाका बीच विद्यमान नेपालको पूर्व-पश्चिम सरदर लम्बाई ८०० किलोमिटर र सरदर चौडाई १३० किलोमिटर रहेको उल्लेख पाइन्छ (शर्मा, १९७३: १) । उत्तरमा तिब्बतको बलौटे पठारदेखि दक्षिणतर्फ भागीरथी एवं गङ्गाको विशाल समथर मैदान बीचमा अवस्थित यो देश सभ्यताको आरम्भिक चरणदेखि नै नेपाल नामले चिनिदै आएको छ । जसको पुष्टिका लागि अथर्व परिशिष्टमा नेपाललाई कामरूप, विदेह, उदुम्बर, अवन्ती, कैकेय आदि देशहरूसँगै राखेर चर्चा

* डा. गौतम, सहप्राध्यापक (इतिहास), नेपाल र एशियाली अनुसन्धान केन्द्र, त्रि.वि. कीर्तिपुर ।

गरिएको प्रसङ्ग, विनय सङ्ग्रह नामक बौद्ध ग्रन्थमा भगवान् बुद्धकै समयमा उनका चेलाहरू व्यापारीहरूका साथ नेपाल पसेको भन्ने प्रसङ्ग, महाभारत वन पर्वमा नेपाललाई विषयका रूपमा उल्लेख गरेको कुरा, जैन ग्रन्थ-कौटिल्यको अर्थशास्त्र आदिमा आउने नेपाल प्रसङ्ग आदिलाई लिन सकिन्छ। प्रागितिहास बारे थाहा पाउन महत्वपूर्ण मानिएका उल्लेखित ग्रन्थहरूले सुरुदेखि नै स्वतन्त्र राज्यका रूपमा उल्लेख गरेको यथार्थबाट नेपाल प्राचीन मुलुक रहि आएको स्पष्ट हुन्छ।

भूगर्भवेत्ताहरूबाट नेपालको भूभागले विश्वकै भूभागको नमूना प्रस्तुत गर्न सफल रहेको, धरातलीय विविधता, हावापानीको विविधता, अनियमित वर्षा क्षेत्र, हिमाली प्रदेश, महाभारत क्षेत्र, लेकाली प्रदेश, चुरेको पहाडी एवं तराइ प्रदेश आदि विशेषतायुक्त मुलुकका रूपमा चित्रित गर्ने कार्य भएको पाइन्छ (के.सी., १९७१ : २०-४२; शर्मा, १९७३ : २-७)। गङ्गाको मैदानी क्षेत्र, आग्नेय-परिवर्तित र पत्रे चट्टानको बाहुल्यतायुक्त महाभारत-लेकाली प्रदेश, नदी वेशिदेखि ताल तलैया, टारहरू सहितको पहाडी-उपत्यका क्षेत्र, होचो पहाडी भाग, चुरे प्रदेश आदि क्षेत्रमा विभाजित नेपाली भूभाग प्राचीनकालदेखि नै ज्ञानभूमि, कर्मभूमि, मुक्तिभूमि, व्यापारिक मार्ग, तीर्थस्थल, देवालयदेखि प्राकृतिक स्रोत साधनहरूले भरिपूर्ण रहेको स्पष्ट भइ सकेको छ। बङ्गालको खाडी एवं इरानी खाडिबाट उठेको मनसुनी वायुलाई रोकेर तरलीकरण गरी वर्षा गराउनेदेखि सालैभर हिमाच्छादित भएर महत्वपूर्ण नदीहरूको उद्भव गराउने हिमश्रृङ्खलाहरूले गर्दा सभ्यता विकास पथमा बढेको नेपाली भूभाग महत्वपूर्ण वनस्पति, जडीबुटी, तालतलैया, तातोपानीका मुहानहरू आदिले गर्दा मानवीय आकर्षणका केन्द्र बन्दै आएका हुन्।

ऐतिहासिक धाराका आधारमा विश्लेषण गर्दा नेपालमा नागजातिहरूद्वारा थालेको समाज निर्माण प्रक्रियालाई उत्तर एवं दक्षिणतर्फबाट आउने यात्रीहरू, व्यापारीहरू, शरणार्थीहरू, घुमन्तेहरू, व्यवशाहीहरू आदिले क्रमशः सवलीकरण एवं व्यवस्थित गरेको पाइन्छ। तर पनि क्रमवद्ध, व्यवस्थित एवं प्रचुर खोजीनीति, अध्ययन-अनुसन्धान हुन नसकेको स्थितिले गर्दा प्राचीन नेपाली समाजबारे किटानीसाथ उल्लेख गर्न सकिने स्थिति छैन। तर पनि भाषागत देखि पौराणिक स्रोतहरूमा पाइने महत्वपूर्ण, गौरवमय र उल्लेखनीय अवस्थाले प्राचीन नेपाली समाज मिश्रित एवं महत्वपूर्ण रहेको थाहा पाइन्छ। त्यसैले हालसम्म सिमित मात्रामै भए पनि गरिएका पुरातात्विक अध्ययन-विश्लेषणबाट प्राप्त निष्कर्षहरू, पौराणिक भाषागत स्रोत साधनहरू, अध्ययन-अनुसन्धानकर्ताहरूका धारणा आदिबाट प्राप्त तथ्यहरूमा केन्द्रीत रहेर प्राचीन नेपाली समाजको संरचना एवं विशेषताहरूबारे विश्लेषणात्मक प्रस्तुतीको प्रयास गरिएको छ। जसबाट प्राचीन नेपाली समाजको विकासक्रम र स्वरूप स्पष्ट हुने आशा गर्न सकिन्छ।

अध्ययन विधि र सामाग्रीहरू

कुनै पनि देशको सभ्यता-संस्कृतिदेखि राजनैतिक आर्थिक विकासक्रम समेतको यथार्थ अवस्थाहरूबारे स्पष्ट जानकारी गराउने महत्वपूर्ण साधन नै समाज र सामाजिक पद्धति हो। समाजमा विद्यमान सकारात्मक-नकारात्मक प्रचलनहरूबाट समाजको विकासक्रमबारे पनि थाहा पाउन सकिन्छ। कतिपय मानिसका रीतिरिवाज र प्रचलनहरूले विगतका परम्परा एवं चालचलनहरूको प्रतिनिधित्व गरेका हुन्छन् भने कतिपयले समाजको विकासक्रमबारे जानकारी प्रदान गर्दछन्। सुविधाको लालसादेखि सुरक्षाको खोजी जस्ता कारणले गर्दा एक ठाउँबाट अर्को ठाउँमा पुग्ने मानवीय चाहना सक्रिय भएर पृथ्वीको एउटा हिस्सामा विकसित सभ्यता र संस्कृति अर्को ठाउँमा पुगेर रोकिने, समागम हुने, परिस्कृत हुने परिस्थिति बन्न पुग्दछ। एउटा समाजको हिस्सा चुँडिएर अर्को ठाउँमा पुग्ने अनी नविन समाजमा घुलमिल हुने परिस्थितिले गर्दा कतिपय ठाउँमा सर्वथा नौलो र परिष्कृत

समाज निर्माण पनि भएको पाइन्छ । उत्तरको विकट हिमाली क्षेत्र पारिबाट अप्त्यारा घाँटी पार गरेर तल भर्नेहरूदेखि दक्षिणको विशाल मैदानी इलाका एवं घना जङ्गल पार गरेर ठूला नदी, खोच र गल्छी नाघ्दै कठोर चढाइ चडेर आउनेहरूको समागमबाट निर्मित नेपाली समाजको पृष्ठभूमि, थालनीदेखि विशेषताहरू बारेको विश्लेषणात्मक प्रस्तुतीमा केन्द्रीत यो लेख विविध स्रोतहरूमा आधारित पुस्तक एवं इतिहास-संस्कृति र पुरातत्व क्षेत्रका मर्मज्ञहरूका धारणा आदिको सहयोगमा तयार पारिएको छ । विशद अध्ययन अनुसन्धान हुन नसकेको स्थितिले गर्दा किटानसाथ भन्न नसकिने अवस्था रहेको प्राचीन नेपाली समाजबारे गवेषणात्मक संपरीक्षण शैलीले स्रोत-सामाग्रीहरूको परीक्षण-पुनर्परीक्षण, सत्यान्वेषणबाट निस्किएका निष्कर्षलाई विश्वसनीय ढङ्गबाट प्रयोग गर्दै प्रस्तुतीकरणमा ल्याइएको छ । ऐतिहासिक धाराका आधारमा बहदा शोधविधि र प्रक्रियागत पद्धति अपनाएर तयार पारिएको यो लेखमा सिकागो विधिमा आधारित पुछ्छेनोट स्थापना गरि अन्तमा सन्दर्भ सामाग्रीहरूलाई संयोजन गरिएको छ । नेपाली समाज थालनीको पृष्ठभूमि बुझ्नसमेत सघाउने गरि मानव सभ्यताको थालनी, विकासदेखि समाजको उत्पत्ति-रूपान्तरण, संरचनात्मक प्रक्रिया आदिलाई पुस्तकालय अध्ययनका आधारमा प्रस्तुत गरी विवेचनात्मक रूपले निष्कर्ष निकालिएको छ । जसमा इतिहास, संस्कृति, पुरातत्व क्षेत्रमा अध्ययन-विश्लेषण गरेका विज्ञहरूका धारणाहरू समेतको प्रयोग गर्दै विश्वसनीय बनाउने प्रयास गरिएको छ ।

नेपाली समाजको उत्पत्ति प्रक्रिया र संरचना

प्राचीनकालदेखि नै नेपाल नामले परिचित यो भूभागमा सामाजिक जनजीवन सुरु भएको तिथि किटान गर्न जरुरी मानिने विशद अनुसन्धान एवं अध्ययन कार्य खासै हुन नसकेको स्थितिमा प्राप्त साहित्यिक स्रोतदेखि समकालिन औजारहरूका आधारमा व्याख्या-विश्लेषण गर्नु पर्ने हुन्छ । नेपालको भू-वनोट एवं हावापानीले गर्दा सामाजिक संरचना निर्माणमा पनि प्रभाव परेको थियो । विशेष गरि नेपालको प्राचीन सभ्यता एवं समाजको विकास कोट, नदी, ताल, दोभानहरू आदिमा भएको कुरा इतिहासको विषय बनिसकेको छ । त्यही आधारमा हेर्दा यहाँका पहाडी टुकरीमा सरदार, मुखिया वा राजाका कोट, कोटका वरिपरी किल्ला, किल्लाका बाहिर ब्राह्मणहरू समेतका भारदारहरू, त्यसभन्दा बाहिर दमाईहरू, त्यसभन्दा बाहिर कामी र सार्कीहरूका वस्ती भेटिन्छन् भने समथर सवै उब्जनशिल भागहरूमा कृषकहरूको वस्ती पाइन्छन् (सुवेदी, १९९७ : २७) । समयको प्रवाहसँगै त्यस्ता कतिपय वस्तीहरू नामेट भएका छन् भने कतिपय परिस्कृत भएर आधुनिक सभ्यताका मानक पनि बनेका छन् । मानव सभ्यताको विकासक्रममै नेपाली समाजको विकास पनि हुँदै आएको यथार्थलाई ऐतिहासिक धाराले प्रभावित गरिदिएको स्थितिमा यसको उत्पत्ती प्रक्रियादेखि संरचनागत अवस्थालाई उल्लेख विश्लेषण गर्न नेपालमा मानव सभ्यताको प्रवेशकालिन परिवेशदेखिको विकासक्रम बुझ्नु जरुरी देखिन्छ ।

सूर्यबाट उछिट्टिएका टुक्राहरू सूर्यलाई नै केन्द्र विन्दु बनाएर घुम्ने क्रममा सेलाउँदै गएपछि पृथ्वीको धरातल उबडखावड हुने, वाफ निस्कने, वायूमण्डल निर्माण हुने, वाफ तरलीकरण भएर वर्षा हुने प्रक्रिया शुरु भएकोले ताल, खोला, नाला, नदी हुँदै सागर-महासागरको उत्पत्ती भयो । सेलाउने क्रममै पृथ्वीमा उत्पन्न भइरहने आन्तरिक हलचलहरूले गर्दा धरातलिय संरचना पनि परिवर्तन हुँदै गयो । त्यसै क्रममा एशिया महाद्विपमा विद्यमान टेथिस सागरमा उत्पन्न क्षितिजिय र लम्बवत हलचलले गर्दा हिमालय पर्वत श्रृङ्खलाहरू, महाभारत एवं मोड्दार पहाडहरू, चुरेपहाडहरू आदि उत्पत्ती भए (सिंह, १९८२ : २१२) । विशाल टेथिस सागरको गर्भबाट उच्च श्रृङ्खलाहरू उदभव भएपछि उत्तरमा पर्ने सवैभन्दा उच्च श्रृङ्खलाहरूमा परेको वातावरणीय प्रभावले गर्दा हिउँ जम्ने प्रक्रिया हुँदै नदी प्रणालीहरू सम्मको थालनी भयो । उत्तरका अग्ला श्रृङ्खलाहरूमा जम्ने हिउँ बग्ने र पगिलने क्रमसँगै वर्षा समेतको अवस्थामा निस्केको पानीको प्रवाह मार्ग बन्न

थाल्यो । उचाइबाट बग्ने यस्ता नदीहरूले बगाएर लाने निक्षेपहरू तल्ला सतहमा थुपार्ने कार्य गर्दै गएपछि, चुरे क्षेत्रभन्दा तल विशाल मैदानी इलाका निर्माण भयो । यसप्रकार अस्तित्वमा आएका नदी निर्मित मैदानदेखि पहाड प्रदेश सम्मका विभिन्न ठाउँहरूमा समयको प्रवाहसँगै विभिन्न वनस्पतिहरू उम्रिएर घना जङ्गल बन्ने र अनेकौं जीव जन्तुहरूको बाहुल्यता हुने स्थिति बन्थ्यो । परिवर्तन र विकासको यही अवधिमा मानवसम प्राणिबाट क्रमशः विकास पथमा बढेर हिमयुग-वर्षायुग भोग्दै प्राक्-मानवचरण, प्रारम्भिक मानव चरण, मध्य मानवचरण, आधुनिक मानव चरण आदि चार संरचनात्मक चरण पार गरेर मानव सभ्यतातर्फ कदम चाल्दै नव पाषाणकालिन संस्कृति निर्माण गरेको भेटिन्छ (पाण्डे र रेग्मी, २००५ : ९- १२) । परिवर्तन र विकासको यही समयमा ढुङ्गे हतियार प्रयोग गर्दै शिकार गर्नेदेखि मासु लुट्ने खाने कला सिकेको मानिसले सामूहिक जीवन यापनको महत्व बुझेर व्यवहारिक जीवनमा ल्याउन थालेको हो ।

समुद्रतलबाट उठेपछि पनि अग्ला पर्वतहरूमा हिउँ जम्ने देखि ठूला खोच एवं उपत्यकाहरूमा ताल वा तलाउहरू भएको स्थितियुक्त नेपाली भूखण्डको बाँकी भूभागमा विकट धरातल र विषम हावापानीले गर्दा घना जङ्गल बन्न गयो । अत्यन्त चिसो हावापानीले गर्दा उच्च क्षेत्रमा प्रशस्त हिउँ पर्ने, पग्लने, नदीको रूप लिएर बग्ने, सागर क्षेत्रमा वाष्पिकरण हुने प्रक्रियाले गर्दा घनघोर वर्षाको स्थिति भएपछि निकै ठूला र फराकिला नदी-नालाहरू निस्किए (आचार्य, २००६ : १-२) । वर्तमानमा भैं नदीहरू जमिनमा गहिरिएर बग्ने स्थिति नरहेकाले जमिनमै फैलिएर बग्ने क्रममा अनेकौं उपत्यका र टारहरू निर्माण पनि गरे । समयको गतिसँगै पूर्ण बेगसाथ बग्ने नदी प्रणाली सम्भव भएको स्थितिमा पहाडदेखि तराईसम्मका क्षेत्रमा ठूला-साना उपत्यका, नदी बेशी, समथर फाँट, दक्षिणका विशाल मैदानहरू बन्न गएका हुन् ।

यसप्रकार उच्च हिमाली क्षेत्रको काखमा अवस्थित नेपाली भूभाग, हावापानी देखि धरातलीय विकटतायुक्त क्षेत्र भएकाले लामो समयसम्म मानव पहुँचमा पुग्न सकेन । विकटता हुँदा हुँदै पनि प्रकृतिले अमूल्य रत्न एवं जडीबुटीको भण्डार बनाइदिएको यो क्षेत्रमा विस्तारै मानिसहरू आकर्षित हुन थाले । मानव सभ्यताले सामूहिक जीवन पद्धतिमा प्रवेश गरेपछि एक-अर्कालाई सहयोग गर्ने प्रवृत्तिसँगै बस्तु विनिमयको प्रचलन भएकाले सुरक्षित ठाउँ खोजेर बस्ने तर्फ लागेका मानिसहरू ढुङ्गाका चट्टानहरू खोज्ने, काट्ने गर्दै गुफा बनाएर बस्न थाले (शर्मा, १९८५ : ६-१३) । त्यसपछि मात्र विधिवत नेपाली समाजको थालनी भएको थियो । त्यसबाहेक मानव सभ्यता ज्ञान प्राप्तिको चरणमा पुगेपछि भोलादेखि गङ्गासम्मको क्षेत्रमा बस्ने गृहस्थी, सन्यासी, तपस्वी, देखि वृद्धावस्थामा घर छोडेर मुक्ति खोज्नेहरूले नेपालको हिमाली क्षेत्रलाई मुक्ति-भुक्ती स्थलको रूपमा ग्रहण गरे (वैद्य, २९ जनवरी, २०१९) । कठिन धरातल र विषम हावापानले गर्दा बाहिरी जगत्को सहज पहुँच नपुगेको यो क्षेत्रमा कहिल्यै पनि सुरक्षा सम्बन्धी विषयमा कुनै समस्या नरहेकाले समाज निर्माणको वातावरण सजिलै बनेको हो ।

धरातलीय विषमता प्रशस्तै रहेको नेपालमा उत्तरी एवं दक्षिणी क्षेत्रबाट आएका व्यापारी, फिरन्ते, शरणार्थी र पौरखीहरूद्वारा नै समाज निर्माण गरेको भेटिन्छ । विविध कारण र स्थितिमा यहाँ बसोबास थालेकाहरूद्वारा आफ्ना सभ्यता-संस्कृतिहरू फैलाउने, छाड्ने क्रममा नै नेपाली समाज निर्माण रूपान्तरण भएको हो । हिन्दू दर्शन र परम्पराका महत्वपूर्ण ग्रन्थ मानिएका हिमवत खण्ड, नेपाल महात्म्य, विभिन्न वंशावलीहरू आदिले नेपाल प्राचीनकालमा देवताहरूको क्रिडाभूमि थियो भनेका छन् (पाण्डे र रेग्मी, १९९७ : ७१) । हिमालको तलहट्टीरूपी नेपाली भूभागमा प्रशस्तै ताल एवं नदी प्रणालीको स्थिति सँगै घनाजङ्गल रहेकाले प्रशस्तै जीवजन्तुहरू पाइन्थे । त्यो स्थितिमा ताल वा नदी किनारमा बस्न रुचाउने, ताल-नदीका माछा मार्नेदेखि

जङ्गलमा शिकार गर्ने कार्यबाट जीवनयापन गर्न अभ्यस्त नागजातीहरू आएर बसोबास थाले (उपाध्याय, १९९८ : ८६) । कन्दमुल खोज्ने, शिकार गर्ने कलामा पोख्त नाग जातीद्वारा सामूहिक जीवन सुरु गर्ने क्रममै नेपालमा बसोबास थालेपछि सङ्गठित हुन जरुरी देखेर नै नागराज्यको थालनी गरेका थिए (उपाध्याय, २४ नोभेम्बर २०१८) । नागहरूबाट बसोबास थालिएपछि उत्तर एवं दक्षिणतर्फबाट धेरै किसिमका समूहहरू नेपालमा आउने-बस्ने क्रम शुरु भयो । उत्तरतर्फका हिमश्रृङ्खलाहरूको कारणले आवागमन सहज नभए पनि गृष्मकालको अवधिमा विभिन्न ३७ वटा घाँटीहरूबाट फिरन्तेहरू भरेर बस्ने क्रम चलन थाल्यो । त्यसबाहेक आसाम कामरूपबाट काशि हुँदै आएका किराँत-खुम्बुहरू, तिब्बतबाट पश्चिमतर्फ छिरेका गुरुङ एवं शेर्पाहरू, पश्चिम खैबर घाँटीबाट जत्थाका जत्था हुँदै आएका खसहरू, कान्यकुब्ज-सरयुपाणी, कन्याकुमारी, पञ्जाव, जालन्धरबाट पसेका ब्राह्मणहरू, रजपुतना, महाराष्ट्र, चित्तौढगढ, कार्तिकेयपुर आदिबाट पसेका ३६ थरी ठकुरहरू, कर्णाटक-वर्मासमेतबाट बेलबेलामा पसेको नेवारहरू आदिको संगमस्थल बनेर नै नेपाली समाजको संरचना तयार भएको हो (सुवेदी, २००४ : ८-९) ।

नेपाली समाजलाई कठिन भूगोलको देन ठान्ने एक लेखकले उत्तरी भन्ज्याङ्ग र गल्छीहरू काटेर आउने जाती र जनजातिदेखि पूर्व-पश्चिम र दक्षिणका पहाड एवं मैदानी भाग हुँदै आएका मानव समुदायहरूको क्रियाकलापले गर्दा अनेकौँ मानव वंशीय फूलवारी बनेको औल्याएका छन् (हेगेन, १९७० : ७५) । यसरी विविध जातिको फूलवारी बनाउन योगदान दिने जुन-कुनै जाति पनि आक्रमणकारीको रूपमा भित्रिएर बसोबास गरेको नभएर शरणार्थी वा व्यापारीका रूपमा आएका हुन् (क्षेत्री र रायमाझी, २००३ : १९-२०) । उत्तर एवं दक्षिणका शरणार्थीहरूको आश्रय स्थल बन्ने क्रममा उत्तरबाट आएका मंगोलियन र दक्षिणबाट आएका आर्यहरूले बासस्थल बनाएपछि समयक्रममा दुवै बीच कायम भएको सम्बन्धले वैवाहिक रूप लिएकाले नेपालीहरूको नयाँ जाति प्रार्दुभाव भएर समभावयुक्त समाज बन्न गयो (उपाध्याय, १९९८ : ७-८) । बाहिरबाट आएर बसोबास गर्नेहरूद्वारा नेपाली भूभागमा नयाँ किसिमको समाज बनाउने यो क्रम क्रमशः बढेर गएकाले संरचनागत स्थिति रूपान्तरित हुँदै गएको थियो ।

चीनको ह्वान्तो र यान्सिकन्ना नामक नदी किनारमा उत्पत्ती भएर शिकार गर्न भारतको उत्तर-पूर्वी पहाडतिर आउने र कैलास पहाडमा केही वर्ष बसेपछि अनुकूल हावापनी खोज्दै किराँतहरू सर्वप्रथम नेपालको पूर्वी भागमा आएका थिए (वैद्य, २९ जनवरी, २०१९) । नेपाली भूभाग उपयुक्त लागेपछि विभिन्न ठाउँहरूमा बस्ती बसाएर गतिविधि थाल्दै जाँदा आगोको ज्ञान पाएपछि पशुपालन हुँदै कृषियुगतर्फ कदम बढाएर स्थायी रूपले बस्न थाले । किराँतहरूबाट थालिएको यस्तो सामूहिक जीवन पद्धतिले समाजलाई नयाँ आयाम दिने क्रम सुरु भएकै बेला वर्तमान म्यान्मारबाट सुख सुविधा खोज्दै हिँडेका अष्ट्रोएशियन वा आग्नेयदेशीहरू इरावतीको किनारै किनार आसाम हुँदै नेपाल आएर सतलजसम्मकै निवासहरूसँग मिल्न पुगे (आचार्य, २००६ : १-३) । यिनीहरूसँगको सम्पर्कले गर्दा नेपालका मूल निवासीहरू मगर, गुरुङ, तामाङ, शेर्पा, नेवार आदि जातीमा परिणत भएर आफ्ना भाषा, रितीरिवाज आदिलाई समेत सुरक्षित राख्नै नसक्ने स्थितिको सामना गर्न बाध्य भए (आचार्य, १९९७ : १०-११) । दक्षिणका घना जङ्गली क्षेत्र पार गरेर उत्तरतर्फ बढेका गोपालीहरू चिसापानी गढि हुँदै कुलेखानी निस्किएर चन्द्रागिरी पर्वत पार गर्दै भरैर मच्छे गाउँ, थानकोट, मातातीर्थ, पाँगा, नगाउँ, कीर्तिपुर आदि ठाउँहरूमा गाई पालन गरेर बस्न थाले (श्रेष्ठ, १० अप्रिल २०१९) । अरु जातिहरूको तुलनामा राम्रो हैसियत बनाएर समाजमा रहेका गोपालीहरूले पशुपालन कार्यबाट राम्रो जीविकोपार्जन गर्न सकिन्छ भन्ने सन्देश दिएर अन्य जातिहरूलाई पनि स्थायि समाज निर्माण तर्फ आकर्षित गरे (शर्मा, १० अप्रिल २०१९) । त्यसै

सेरोफेरामा कश्मिरी क्षेत्रबाट आएका खस आर्यहरू, सिन्ध प्रदेशबाट गङ्गाको प्रवाह मार्ग हुँदै आएका आर्यावर्तिय आर्यहरूले पनि नेपाली भूभागमा फैलिएर खेतीपाती, पशुपालन गर्दै नयाँ जातिय संरचना बनाउने किराँतहरू आदि क्ठीठमाडौँसम्मै पुगेर नेवारी समुदायमा आर्य समेतका सभ्यता-संस्कृति फैलाएर भारतीय सभ्यताको सम्पर्कमा पुग्ने वातावरण तयार गरे (आचार्य, १९९७ : ११-१५; आचार्य, २००६ : ३-६) । परिणामस्वरूप काठमाडौँ उपत्यकामा सम्पन्न समाज हुँदै राज्य व्यवस्थाको स्थिति बनेर राजसंस्था गठन हुने वातावरण बन्न गयो ।

यसप्रकार मानविय आगमन सुरु भएर क्रमशः तयार भएको प्राचीन नेपालको सामाजिक संरचनामा कुनै भेदभावको स्थिति थिएन । यसको उत्तर-दक्षिणका विभिन्न ठाउँका सभ्यताहरूमा हुर्किएर नेपाल आएका हरेक जातिहरूमा कुनै भेदभावको स्थिति थिएन । एकाकार भएर बस्ने क्रममा आपसि सम्पर्क हुँदै सम्बन्ध विस्तारमा पुगेका उनीहरू समयको प्रवाहसँगै बढ्ने, गतिशिल हुने गर्दै समाज अर्थात सामाजिक संरचना निर्माण पथमा लागेको भेटिन्छ । समाजको व्यवस्थित स्वरूप बनाउने क्रममा सामूहिक जीवन-पद्धति हुँदै राज्य-प्रणाली थालेर बढेपछिको चरणमा नेपालीहरूले क्रमशः परिवर्तन र रूपान्तरणको बाटो पछ्याएका हुन् । त्यसरी समाज निर्माण गरेपछि नागवंशद्वारा थालिएको राज्य परम्परामा अन्य जातिहरूलाई पनि आएर बस्न दिने, समाहित गर्ने नीति लिइएपछि नेपाली समाज भन्नु परिष्कृत र परिमार्जित हुँदै गयो । नेपाली समाजमा अन्य विभिन्न जाति र समूहहरू पनि थपिए पछि शक्ति सञ्चय गरेर राज्य व्यवस्था हत्याउनेदेखि प्रभाव विस्तार गर्नेसम्म परिस्थिति तयार भयो । फलस्वरूप नागवंश पछि शासनमा पुगेका गौँडावंश, गोपालवंश, महिषपालवंश, किरातवंश आदिले राज्य गरेर सामाजिक संरचना भन्नु परिमार्जन गर्दै लाने परिवेश तयार भएर रूपान्तरणको चरण सम्भव भएको हो ।

स्वरूप एवं विशेषताहरू

विकट धरातलीय स्वरूप, विषम हावापानी र घना जङ्गल हुँदाहुँदै पनि फिरन्ते देखि शरणार्थीसम्मको रोजाइमा परेर व्यवस्थित संरचना थालनी एवं विकास भएको नेपाली समाज प्रारम्भदेखि नै सदासयताको पर्याय बनेको थियो । आदिम जङ्गली युगबाट विकसित भएर वैज्ञानिक मानवको स्थानमा आएको मानिसलाई समाजबाट अलग गर्दासाथ अस्तित्व नै नरहने स्थितिले गर्दा सामाजिक प्राणिको दर्जा दिइएको हो । आफ्ना आवश्यकता पूरा गरेर सहज जीवनयापन गर्न समाज निर्माण गरेको मानिसका व्यवहार, चालचलन, चरित्र, आदि विविध पक्षहरूमा बसोबास गरिरहेको समाजको प्रभाव परेको हुन्छ । घुमन्ते-फिरन्तेदेखि व्यापारी एवं शरणार्थी सम्मको समागमबाट थालनी, विकास हुँदै रूपान्तरणको बाटो समातेको प्राचीन नेपाली समाजको स्वरूप एवं विशेषताहरू बुझ्नका लागि बुँदागत आधारमा विश्लेषण गर्नु उपयुक्त हुनेछ ।

(क) **भूगोल प्रदत्त समाज:** उत्पत्तीकालदेखि नै भौगोलिक विविधतायुक्त भूभाग नेपालको सामाजिक संरचनामा भूगोलको अत्यधिक प्रभाव परेको पाइन्छ । टेथिस सागरको गर्भबाट उठेको यो भू-खण्डमा संसारकै उच्च शिखर देखि सबै भन्दा होचो भूभाग पर्ने भएकाले विविधताको क्षेत्र बन्यो । उत्तरका उच्च पर्वतहरूमा सालैभर जम्ने हिउँले गर्दा मानवीय आवागमनमा कठिन हुने ठाउँ बन्न गयो । समुद्र तलबाट माथि उठेर पनि लामो समयसम्म ठूला-ठूला ताल-तलाउहरू रहेको हिमालय प्रदेशको कारणबाट अत्यधिक चिसो हावापानी हुने पहाडदेखि मैदानसम्मका क्षेत्रमा घना जङ्गलहरू भरिने स्थिति रट्यो (आचार्य, २००६ : १) । उच्च हिमालहरूले मानविय आवागमन सहज हुन नदिए पनि हिमाल पारिको क्षेत्रमा बस्नेहरू बेलाबखत परिस्थिति हेरेर विभिन्न भन्ज्याङ्ग एवं घाँटीहरूबाट आउने क्रम चल्यो (

सुवेदी, २४ नोभेम्बर २०१८) । पशुपालन युग शुरू भएपछि उत्तरका भन्ज्याङ्गहरू काटेर नेपाली भूभाग प्रवेश गरेका गोठाला-शिकारीहरू नेपाली भूभागको उर्वरता, घाँसको प्रचुरता, जङ्गली जनावरहरूको प्राप्तिले गर्दा फर्केर जान चाहिनन् (शर्मा, १० अप्रिल २०१९) । नदी प्रणाली उद्गमबाटै खोच-गल्छीहरूको प्रचुरता भएको पहाडी खण्डमा पूर्व-पश्चिम र दक्षिणका क्षेत्रबाट आएका मानव समुदाय एवं समूहहरू नदी किनार एवं उपत्यकाहरूको वातावरणबाट लोभिएर बस्न थाले (वैद्य, २९ जनवरी २०१९) । यसप्रकार उत्तर-दक्षिणबाट आउने अनेकौं जाति-जनजाति एवं समूहहरूले वासस्थानका लागि नेपाली भूभाग छान्ने स्थिति भएपछि आआफ्ना आवश्यकताहरू पूरा गर्न देखि घरसंसार चलाउन एक-अर्कालाई सघाउने, सहयोग लिने, समागम प्रक्रिया अवलम्बन गर्ने कार्य गरेकाले नविन सामाजिक संरचना तयार भयो । जसलाई भूगोल प्रदत्त सामाजिक संरचना भनेका एक लेखकले भूगोलकै कारण नेपाल एशियाको बहुजातिय रंगमंच एवं अनेकौं मानववंशीय फूलवारी बन्न पुगेको किटानै गरेका छन् (हेगेन, १९७०:७५) ।

संसारमा पाइने सवै किसिमका जलवायुहरूको प्राप्तिले गर्दा विविधताको मुलुक बनेको नेपाल प्राचीनकालदेखि नै हिमाली क्षेत्रदेखि तराईसम्म नै सभ्यता विकास भएको भू-खण्ड थियो । वुटवल नजिकै तिनाउ किनारमा पाइएको रामापिथेकसको बङ्गरोदेखि मुस्ताङ्ग एवं खसक्षेत्रमा पाइएका मानव अवशेषहरूले नेपाल प्राचीन मानवको वासस्थल रहेको पुष्टि गरेका छन् (शर्मा, १० अप्रिल १०१९) । उत्तरतर्फका उच्च हिमालयहरूले त्यताबाट आक्रमण हुने स्थितिलाई रोके भने दक्षिणतर्फको घना जङ्गल काटेर आक्रमणकारीहरू सजिलै आउने स्थिति भएन । कठिनाई भोग्दै आएकाहरू पनि यहाँको विकट धरातल एवं चिसो हावापानीले गर्दा धेरै दिन टिक्न नसकेर फर्किहाले (उपाध्याय, १९९८ : ७) । केही मात्रामा रोकिएकाहरू पनि यहाँको वातावरणमा समायोजित भएर बसेपछि रमाउँदै स्थानीय वासिन्दा नै बने । समय क्रममा उत्तर-दक्षिणबाट आएका मंगोल एवं आर्य शरणार्थीहरू पनि समायोजित भएर बस्न रमाए । परिणामस्वरूप मिश्रित समाजमा रूपान्तरित भएको प्राचीन नेपालको सामाजिक संरचना भूगोल प्रदत्त सद्भावयुक्त समाजको उदाहरण बन्न गयो ।

(ख) **जातीय समिश्रण:** उच्च हिमालहरूको दक्षिणी भागमा क्रमशः होचो हुँदै गएका पहाडी श्रृङ्खलादेखि गङ्गा मैदान सम्मको नेपाली भूभाग मानविय बसोबासको थालनी देखि नै जातिय समिश्रणको आधारभूमि बनेको थियो । हिमालयको तलहट्टीमा माछा मार्ने-शिकार गर्ने शिप प्रयोग गरेर जीवनयापन गर्ने नाग जातिहरूद्वारा बस्ती बसालेर थालेको राज्य व्यवस्थामा अन्य जातिहरू थपिँदै गए । महाभारतदेखि चुरेसम्मका पर्वत श्रृङ्खलाहरूदेखि उकाली-ओराली, भीर, पाखा र गल्छीहरू समेतको नेपाली भूभागमा प्राचीन सभ्यतादेखि नै उत्तरी र दक्षिणी क्षेत्रबाट बसाइँ सार्ने देखि शरणार्थीहरूसम्मले स्वर्गभैँठानेर ढुक्कसँग बसोबास गर्ने अवस्था थियो (वैद्य, २९ जनवरी २०१९; क्षेत्री र रायमाभी, २००३: १९) । नेपाली समाजको संरचना निर्माणमा महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्नेहरूमध्ये अधिकांश आक्रमणको डर-त्रासबाट जोगिनका लागि आएका थिए भने कतिपय व्यापारिक लगायतका प्रयोजनले आई यतैका भएका हुन् । यसरी बाहिरबाट आउने जुनकुनै जाती पनि नेपाली भाषा, संस्कृति, वातावरणको प्रभावमा परेर नेपाली अस्मिता स्वीकार गर्दै मिलेर बस्ने नीति अनुरूप बढेकाले बलियो, दिगो, मजबूत र समावेशी समाज निर्माणको थालनी हुन गयो (सुवेदी, २००४ : ९-१०) । यसरी नेपालमा सुरुदेखि नै जातीय समिश्रणयुक्त समाजको थालनी भएको हो ।

प्रारम्भदेखि नै हिमालय वारी-पारीका क्षेत्रका सभ्यताहरूको संगमस्थल र बौद्ध हिन्दू धार्मिकताको प्रसिद्ध पिठ भएको नेपाली भूभागको जनजीवनमा फरक फरक प्रभाव परेको देखिन्छ। बाहिरी प्रभावमा नपरेर सहिष्णुता देखाएको नेपाली समाजले हरेक सभ्यता-संस्कृतिलाई स्वीकार गरि प्रस्तुत गरेको समिश्रणको अनौठो रूप नै मौलिकता र प्रभावकारी नविनता प्रमाणित भएको छ। नेपाली सीमा रेखाभन्दा परका जुन-कुनै आक्रमण एवं ध्वंश लिलाको प्रभावबाट सदैव जोगिएको नेपाली सभ्यताले त्यस्ता आक्रमण र गृहयुद्धमा परेर भाग्नेहरूलाई सदा सुरक्षा र साथ दिएर सदासयता देखाउँदै जातीय समिश्रणको आधार निर्माणमा सघाएको थियो (शर्मा, १९७६ : २६; सुवेदी, २४ नोभेम्बर २०१८)। काठमाडौं उपत्यकाको भू-बनोटसँगै चारैतिरको हरियाली देखेर बस्न चाहनेहरू बढ्न थालेको स्थितिमा विपश्चि बढ्दो कलकत्ताको विजय रोपिदिए। त्यसबाट उत्पन्न अलौकिक कमल पुष्पमा अक्षत भूवनबाट भगवान् स्वयम्भूको ज्योती अवतरित भएर देखिएपछि दर्शनका लागि महापुरुषहरू आउने क्रममा नै महाचीनदेखि आएका मञ्जुश्री बोधिसत्वले आफ्ना वरदा र मोक्षदा शक्तिलाई फुलोच्च र ध्यानोच्च गिरीमा स्थापित गरि सकेपछि उपत्यकाको पानीको निकास खोल्न दिए (शर्मा, १० अप्रिल २०१९; शर्मा, १९७६ : ५५-५६)। त्यसपछि पद्मगिरीदेखि गुह्येश्वरीसम्म नगर बसाएर थालेको राज्य संचालन प्रक्रिया शुभारम्भदेखि नै उत्तर-दक्षिणबाट आउनेहरूलाई कुनै भेदभाव नगरी बस्न दिएको भेटिन्छ। यसरी एक-अर्कासँग राम्रो सद्भाव र मित्रता कायम राखेर गतिशिल हुने परिस्थिति भएपछि विविध जातजाति तथा समुदायहरू मिलेर बस्ने, एक अर्काको सघाउने क्रममा अस्तित्व रक्षादेखि भविष्य समेतको ख्याल गरेर वैवाहिक सम्बन्ध कायम गर्दै रक्तमिश्रणको चरणमै प्रवेश गरे (क्षेत्री, २००५ : ४१)। परिणामस्वरूप नेपाली समाजमा धेरै जाती र थर उपथरहरू मिलेर बस्ने अवस्था र स्वरूप देखिएको हो।

काठमाडौं उपत्यकामा यसप्रकार सभ्यता विकास हुने चरणमै तराइको मिथिला वा जनकपुर, कौसिकी प्रदेश, कपिलवस्तु, रामग्राम आदि ठाउँहरूमा पनि उत्कृष्ट समाजको स्थापना भयो। मिथिला-विदेह भनिने जनकपुरमा कृषिसँगै वैदिक संस्कृति प्रचार गर्ने, योग्यता-क्षमताका आधारमा क्रियाशिल हुन पाउने, भारदारी समूहसम्मलाई ज्ञान प्राप्तिको अवसर दिने प्रवन्ध गरियो (ठाकुर, १९५६ : २-५; झा, १९८३ : ४; पाण्डे र रेग्मी, १९९७ : ५५-६२)। पूर्व म्यान्मार देखि आएर कौसिकी क्षेत्रका पहाडी भूभागमा बसोबास गरेका किराँतहरूले त्यहाँका स्थानीय वासिन्दाहरूसँगै मिसिएर रक्त सम्बन्धको परिस्थिति तयार गरे (नेपाल, १९८३ : १६८-१७२; कोइराला, १९८९ : ५४-६१)। पश्चिमको कपिलवस्तुमा कोसल कुमार-कुमारीहरूद्वारा स्थापित कपिलवस्तु राज्य पनि समयक्रममा शाक्य गणराज्य बनी आर्य प्रभावित हिन्दू सभ्यतारूपी समाजको बाहुल्यता भएको अवस्थामा पुग्यो (रिजाल, १९९६ : २१; मिश्र, १९७८ : १-३)।

यसप्रकार विविध जातजातीहरूको बासस्थल बनेको नेपाली भूभागको काठमाडौंमा दक्षिणबाट पुगेका गोपालहरूले गाई पालनसँगै कृषियुगलाई भित्र्याई दिए। त्यसपछि किराँतहरूले कृषिलाई व्यवस्थित गर्नेदेखि पशुपालन-कृषिमा आधारित उद्योगहरू चलाएर मानिसलाई आत्मनिर्भरताको बाटो देखाइ दिए। कपिलवस्तु राज्यमाथि कोसलको आक्रमण भएर ज्यान जोगाउन भागेका शाक्यहरू ठूलो संख्यामा काठमाडौं उपत्यका समेतका ठाउँहरूमा पुगेर बस्न थाले। पुराना जाति एवं वासिन्दाहरूसँगै मिलेर बस्न थालेका शाक्यहरूले तिनैसँग वैवाहिक सम्बन्ध नै जोडेर रक्तमिश्रण गरेपछि पुरानो सभ्यता-रहनसहनका सद्दा नयाँ र नौलो सभ्यता-संस्कृति विकसित गरे। एक-अर्काका चाडपर्व, रितीथिति, भाषा, चालचलन

स्वीकार गरेर बढ्ने क्रममा नेपाली सभ्यता-संस्कृति सहितको मिश्रित समाज निर्माण हुन गयो । जसलाई समिश्रणको प्रतिफल भन्दा फरक पर्ने छैन ।

- (ग) **मिश्रित संस्कृति:** जातीय समिश्रणबाट निर्मित भएकाले नेपाली समाज सुरुदेखि नै मिश्रित संस्कृतिको पर्याय बनेको थियो । भौगोलिक परिवेशले गर्दा पृथक स्वरूपयुक्त बनेको नेपालको तराई क्षेत्रमा व्याप्त घना जङ्गलले गर्दा मलेरिया, कालाज्वर एवं हिंस्रक जङ्गली जीवजन्तुको प्रकोपक्षेत्रका रूपमा चिनिन्थ्यो । सुदूर पश्चिमबाट पूर्वी पहाडी क्षेत्रसम्म नै आवागमन हुने स्थितिबाट सुरु भएको मानवीय क्रियाकलापले पहाडी क्षेत्रहरूमा ससाना बस्ती थालनी गरायो भने उत्तरी भन्ज्याङ्गबाट नेपाल पस्नेहरू उत्तरकै गढी-गौडा, उपत्यका र टारहरूमा बस्न थाले (वैद्य, २९ जनवरी २०१९) । घुमन्ते स्वभावसँगै सुविधायुक्त ठाउँमा बस्न रुचाउने चाहनाले गर्दा नयाँ क्षेत्र एवं अवसर खोज्दै हिँड्ने मानिसहरू समयक्रमसँगै नेपालमा आएर बस्ने क्रम चल्यो । जसले गर्दा राई, लिम्बू, तामाङ, शेर्पा आदि अनार्य जातीहरू, तिब्बत-वर्मन जातीहरूसँग सम्बन्धित विविध मंगोलियन वर्गका जातीहरू, पशुपालन व्यवशाय गर्ने गोपालहरू, आर्य समूहका विविध जातिहरू आदि नेपाली समाजका अङ्ग बन्ने अवस्था भयो (शर्मा, १० अप्रिल २०१९) । पशुपालन हुँदै कृषि कार्यको थालनी गरेर व्यवस्थित बसोबास थालेका नेपालीहरू व्यापार-व्यवशायमा पनि लागेपछि नेपाल उत्तर दक्षिण व्यापारको केन्द्र पनि बन्दै गयो । पूर्व-पश्चिम र दक्षिणको मैदान अर्थात् तराईसँगै उत्तरका भन्ज्याङ्गहरूबाट संचालन हुने व्यापारले गर्दा नेपालमा देश देशावरका व्यापारीहरू पनि आएर बसोबास गर्न थाले ।

प्राचीनकालदेखि चलेको व्यापारकै कारणले वैशाली, मगध, श्रावस्ती आदि भारतीय विकसित सभ्यताका केन्द्रसँग नेपालको सम्पर्क भएर मार्ग विकास-विस्तार भएको थियो । कौटिल्यको अर्थशास्त्रमा नेपालमा बुनेको आठपाटे राडी, घुमराडीको वर्णनबाट नेपाल काठमाडौं उपत्यका वरपर मात्र सीमित नरही उत्तर र पश्चिमोत्तर क्षेत्रसम्म विस्तृत फैलिएको वृहद् समाजसहितको क्षेत्र रहेको प्रष्टै हुन आउँदछ (चालिसे, २००२ : ६) । गङ्गा-ब्रह्मपुत्र नदी निर्मित विशाल मैदानी इलाकाहरूमा फैलंदो आर्य सभ्तयाले तिब्बत-चीनसम्मै पहुँच पुऱ्याएपछि व्यापार व्यवशाय थालिसकेको अवस्थामा नेपाल उपत्यका दक्षिण एशिया एवं तिब्बत-चीन व्यापार मार्ग बन्न गयो (उप्रेती र थापा, १९९३: १२-१४) । चीन-तिब्बतबाट हिन्दकुश हुँदै भारत पसेपछि मात्र व्यापार सम्भव हुने स्थितिले लाग्ने लामो समयलाई नेपालको बाटो प्रयोग गर्दा निकै छोटो हुने अवस्था भयो । यो मार्ग चल्तीमा आएपछि व्यापार-व्यवशाय गरेर जीविका चलाउनेहरूले पनि नेपाली भूभागलाई आश्रय स्थल बनाएर बस्ने, नेपाली वस्तुहरू पनि व्यापारमा प्रयोग गर्ने, आफन्तदेखि साथी-संगातीहरूलाई पनि ल्याउने गर्न थाले भने कतिपय नेपालीहरू पनि उत्तर-दक्षिण व्यापार व्यवशायमै लागे । परिणामस्वरूप नेपाल वैदेशिक व्यापारको केन्द्र बन्न पुग्यो ।

भौगोलिक अवस्थिति समेतले गर्दा सुरु भएको नेपालको वैदेशिक व्यापारलाई भारतीय व्यापारीहरू समेतसँग मिलेर गतिशिलता बढाइरहेको सार्थवाहहरूले भारतीय सीमा समेत कटाएर बर्मा, मलाया, जाभा, सुमात्रा, अरबी मुलुकहरूदेखि यूरोपसम्मै पुऱ्याइदिए (ढुङ्गेल, १९८३ : १८३-१८५) । व्यापारको यस्तै प्रक्रियाले गर्दा तिब्बत पुग्ने छोटो र सजिलो बाटो खोज्न थालिएपछि हिमालय क्षेत्रका विभिन्न भन्ज्याङ्ग र नाकाहरू पार गर्ने प्रक्रियाले गर्दा नयाँ नयाँ मार्ग एवं नाकाहरू बन्न गए । जसको पुष्टिका लागि वर्तमान म्याग्दी जिल्लाको वेनीभएर तिब्बत जाने बाटो, सुदूर पश्चिम छिनासिम तक्लाखार भएर तिब्बत

पुग्ने बाटो, रसुवा र केरुङ्को बाटो, लिस्ती र कुती भएर ल्हासा पुग्ने बाटो, दोलखा लामाबगर हुँदै दिगर्चा पुग्ने बाटो आदि तिब्बतसँग प्रत्यक्ष व्यापारका लागि खुलेका मार्गहरूलाई लिन सकिन्छ (वज्राचार्य र श्रेष्ठ, १९७५ : ९८; ढुङ्गेल, १९८३ : १९२) । यसप्रकार व्यापार केन्द्र बन्न पुगेको नेपालले भारतीय-तिब्बती सामानमा राजश्व उठाउने र नेपाली सामान विदेशी बजारमा बेच्ने गर्न थाल्यो ।

व्यापारिक विकास केन्द्र बनेपछि नेपालमा उत्तर-दक्षिणका व्यापारिहरूको आवागमन बढ्न गयो । धरातलिय विकटता, घना जङ्गल, आदिले एकै दुस्रै हिँड्दा हिंस्रक जङ्गली जनावरदेखि लुटपाट गर्ने तत्वहरूसम्मको डर भयो । तराइको मैदानी क्षेत्रमा घना जङ्गल र त्यसभन्दा माथि कडा चट्टानयुक्त पहाडी क्षेत्र भएकाले बाटो घाटो डरलाग्ने र अप्ठ्यारो थियो । जसले गर्दा व्यापारीहरू ४०-५० जनादेखि १००-२०० जनाको समूह वा डफ्फामा हिँड्नु पर्दथ्यो (श्रेष्ठ, १० अप्रिल २०१९) । डफ्फा डफ्फा अर्थात् ठुलो समूहमा हिँड्नु पर्दा बसोबास-खानपानका समस्या पर्ने क्रम बढेपछि व्यापारीहरूद्वारा नै ठाउँ ठाउँमा धर्मशाला, पाटी पौवा बनाउन लगाउने, बासिन्दाहरूलाई बस्ने ठाउँ बनाउन प्रोत्साहन गर्ने र दक्षिणका ठाउँहरूबाट मानिसहरू ल्याएर सदावर्तस्थल चलाउन र वस्ती बसाउन लगाउने काम भयो (शर्मा, १० अप्रिल २०१९) । त्यसै क्रममा दक्षिणका घना जङ्गली क्षेत्रमा थार लगायतका ठाउँहरूबाट थारुहरूलाई ल्याएर ठाउँ ठाउँमा फँडानी गरेर आबाद गर्ने, पानी समेतको उपलब्धता हेरेर वस्ती बसाउने सम्मका कार्य गरिएपछि यात्री-व्यापारिहरूलाई बास बस्न र खानपिन गर्न सजिलो भयो ।

यसप्रकार नेपाली भूभाग बसोबासदेखि व्यापारीक मार्ग विस्तारका लागि प्रयोग गर्न थालिएपछि विभिन्न ठाउँहरूमा विभिन्न जाती, समूह, पेशाका मानिसहरू बस्न थाले । व्यापारीदेखि यात्रीहरूसम्मबाट सुविधाका लागि घर, बास जोड्ने, विवाह गरेर पारिवारिक संरचना बढाउने क्रम पनि चल्यो । जसबाट क्रमशः बहुजातीय बन्न थालेको नेपाली समाजमा रहनेहरूले आफ्ना परम्परा, संस्कृति, भाषा, रीतिरिवाज, रहनसहन आदिको प्रयोग-विस्तार गर्दै गए । एक-अर्काका धर्म-परम्परा, संस्कृतिप्रति आदरभाव देखाउने, हस्तक्षेप नगर्ने नीति लिएकाले नेपाली समाज धार्मिक-साँस्कृतिक विवादमुक्त धार्मिक सहिष्णुता र साँस्कृतिक समन्वयवादको गतिलो उदाहरण बन्न गयो । नेपाली समाजको आफ्नै मौलिकपन रूपी यही भावनाले सुरु भएको साँस्कृतिक समन्वयवादलाई पछिका दिनहरूमा आउनेले पनि आत्मसात गर्ने परम्परानै बसेकाले नेपाल मिश्रित साँस्कृतियुक्त समाजको गतिलो उदाहरण बन्न गयो ।

(घ) **सामुदायिक भावना:** क्रमशः विकास-परिवर्तन हुँदै बढेको नेपाली समाजमा बाहिरबाट जुन जाति समूहले प्रवेश गरे पनि तिनमा नेपालीपन वा सामुदायिक भावनाको प्रभाव परेको पाइन्छ । जातिगत, धार्मिक, साँस्कृतिक र भाषिक अनेकताको अवस्थाबाट नेपाल प्रवेश गर्नेहरू यो धरातलमा बस्न थालेपछि सामुदायिक सोच अनुरूप बढ्ने-सोच्ने गर्दै विवाद र द्वन्द्वलाई समाजमा छिर्ने नदिन सफल भए । व्यापारी, कृषक, पशुपालक, शिल्पी, पण्डित, यात्री, तीर्थयात्री आदि जुनकुनै आवरणमा आएको भए पनि नेपाली भूभागमा बस्न थालेपछि समाजको अङ्ग बनेर बस्नेदेखि समाजका लागि आवश्यक तत्वहरूको विकास र स्थायित्व तर्फ ध्यान दिएर क्रियाशिल हुने काम गरे (शर्मा, १० अप्रिल २०१९) । नागवंशदेखि किराँतवंशसम्मको राज्य व्यवस्थामा आउने हरेक जाति र धर्मका मानिसहरूलाई शासक वर्गबाट सदैव समान व्यवहार गरियो भने उनीहरू पेशागत एवं व्यवशायिक किसिमले क्रियाशिल हुँदा सद्भावलाई ख्याल गरेरै बढ्न थाले । उत्तर दक्षिणका विभिन्न क्षेत्रबाट नेपालमा आइपुगेकाहरूबाट विभेदकारी स्थितिको छायाँ पनि पर्न नदिएर समाजका लागि आवश्यक पर्ने वस्तु, पेशा, व्यवशाय आदिको स्थापना,

स्थायित्व र विकासका लागि क्रियाशिल हुँदा सदैव सद्भावलाई ख्याल राखिएको थियो (श्रेष्ठ, १० अप्रिल २०१९) । आपसी समझदारी कायम गरेर बढेका नेपालीहरूबाट एक-अर्काका धार्मिक भावना र विश्वासको आदर गर्ने, अरुलाई अपठ्यारो नपारिकन आर्थिक उपार्जन गर्ने, समूहमा हिँड्दा पनि एक अर्काको ख्याल गर्ने नीति अपनाएर सामुदायिक भावनायुक्त समाज निर्माण गरे ।

स्वेच्छा वा बाध्यता जुनसुकै कारणको आफ्नो जन्मथलो छाडेर आएका भए पनि नेपाली भूभागमा प्रवेश गर्नेहरूले सुरुदेखि नै यहाँका जनता, मुखियादेखि शासकसम्मबाट सदा सहयोग र समर्थन पाउने स्थिति भयो । छिमेकी भारतमा विकसित तत्कालिन लोकतन्त्रात्मक राज्यहरूमा विद्यमान छुत-अछूत, उच-नीच, वर्गभेद, जाती भेदको प्रचलनले आर्यका रूपमा रहेका ब्राह्मण, क्षेत्री तथा विश्ववर्गका नागरिकहरूले मात्र नागरिक अधिकार पाउने स्थिति थियो । त्यस विपरित जातीभेद, वर्णभेद, वर्गभेदको छायाँसम्म पनि नपरेको प्राचीन नेपाली समाजमा आउने जो कोहीले पनि यस्ता भेदभावको गन्धसम्म पाउँदैनथे (आचार्य, २००६:७) । त्यस्तो स्थितिमा नेपालमा आउने जो कोही पनि प्रभावित भएर सद्भावयुक्त समाज निर्माणमा नलाग्ने कुरै भएन । नेपालका शासकहरूबाट पनि छिमेकीहरूको उन्नती र प्रगतीको कारण पत्ता लगाएर शिप-कौशल भएका विद्वान् कारिगर, व्यापारि आदिलाई भिकाएर राख्ने काम भयो (सुवेदी, २४ नोभेम्बर २०१६) । धार्मिक भावनाको सम्मान गर्ने स्थितिले गर्दा महत्वपूर्ण व्यक्तित्वहरू नेपाल आएर ध्यान तपश्या गर्ने, सद्भाव फैलाउने अवस्था बन्यो । जसको पुष्टिका लागि उडियानाबाट आएका पद्मसम्भवले फर्पिङमा तपश्या गरेर बसेको, तिब्बतबाट आएका मञ्जुश्रीले ध्यानोच्च-फुलोच्च गिरिमा शाक्ति स्थापित गरेर धर्माकरलाई राजा बनाएको प्रसङ्ग, विभिन्न शासकहरूद्वारा भा, मिश्र आदि मैथिलीहरूलाई बोलाएर बसाली सामाजिक विकासमा लगाएको आदि कुरालाई लिन सकिन्छ (शर्मा, १० अप्रिल २०१९) । यसप्रकार आउनेहरूलाई परिवारकै सदस्य सरह मानेका नेपालका आदिवासिहरूले हृदयमै स्थान दिएर राख्ने देखि वैवाहिक सम्बन्धसम्मकै स्वतन्त्रता दिएर रक्तमिश्रण स्वीकार गरे । परिणामस्वरूप सामुदायिक भावनाको प्रचुरता नेपाली समाजको प्रमुख अङ्ग बन्न गयो । सदैव सद्भाव र सदाचार कायम गरेर बढेका नेपालीहरूले विभेदको स्थिति आउन नदिई समाजलाई सामुदायिक भावना छाडेर अन्त जानै दिएनन् ।

उल्लेखित प्रमुख विशेषताहरू रहेको प्राचीन नेपाली समाजलाई बेगलाबेगलै समयमा हुलका हुल भएर बाग्मतीको किनारै किनार काठमाडौँ पुगेका किराँतहरूले आर्थिक जीवनको आधार बनाई दिए (रेग्मी, १९६० : ६२-६४) । जो कोहीले प्रवेश पाउन सक्ने अवस्थाले गर्दा नेपाली समाज किराँतकालसम्म पुग्दा बहुभाषिक र बहुधर्मी बनीसकेको थियो । नारीहरूलाई सम्मान गर्ने परम्परा नछाडेका किराँतहरूले समाजमा पितृ प्राधान्यताको स्थितिलाई मान्यता दिनेदेखि दासप्रथा, सतीप्रथा, छुवाछुत प्रथा आदिको प्रचलन रोकेका थिए । सामाजिक जटिलतामुक्त समाज बनाउने क्रममा शोषण-भेदभाव न्यून पारेपछि नविन नेपाली जातियतायुक्त समाज विकास गर्ने क्रम बढिरहेको स्थितिलाई कपिलवस्तुको शाक्य गणराज्य पतनले भन्नु व्यापक र फराकिलो बनाइदियो । गौतमबुद्धको कारण समेतले व्यापक बनेको शाक्य सभ्यता र उत्तर दक्षिणको समागम प्रक्रियाबाट निर्मित जातीय एवं साँस्कृतिक जीवनको रूपरेखा नेपालमा भित्रिएपछि नेपाली समाजमा बाबु सर्वेसर्वा हुने अवस्था सुरु भयो । समृद्ध सभ्यतामा हुर्किएका शाक्यहरूको बसोबास व्यवस्थित बनाउन केलटोलदेखि बुडमतीसम्मका क्षेत्रमा शहरहरू बनाउने काम गरियो । विभिन्न नश्ल र समुदायका मानिसहरूको साझा बासस्थल बनेको नेपालमा विधवाले पनि निश्चित रकम तिरेमा विवाह गर्न पाउने स्थिति भयो भने ब्राह्मण बाहेकले अन्तरजातीय विवाह गर्न पाउने स्थिति रहिरह्यो । यसप्रकार धरातलीय र हावापानीको विविधतायुक्त नेपाली भूभागमा समयको

प्रवाहसँगै उत्तर-दक्षिणबाट भित्रिएका विभिन्न वर्ग, जाती, भाषा, विचार, सम्प्रदायका मानिसहरूको समिश्रणबाट विविधतामा एकता स्पष्ट देखिने समाज विकास भएको हो ।

निष्कर्ष

हरेक समाज एवं राष्ट्रको थालनी, विकास र रूपान्तरणका आ-आफ्नै प्रक्रिया एवं विशेषताहरू रहेका हुन्छन् । समाजमा प्रचलित परम्परादेखि क्रियाकलापसम्मको अध्ययन-विश्लेषणबाट कालक्रम निर्धारणसँगै प्राचीनता पहिचान गर्न सकिन्छ । विषम जलवायूदेखि कठीन धरातलीय स्वरूपयुक्त स्थितिमा रहेको नेपालमा इतिहास लेखनको प्रचलन सूत्रपात हुन पनि यूरोपियनहरूको आगमनलाई कुनै परेको तथ्य विद्वत्जनहरूले नै स्पष्ट पारेका छन् । महाभारत अथर्व परिशिष्ट, मनुस्मृति, जैन ग्रन्थहरू, ब्राह्मस्पत्य, अर्थसूत्र, कौटिल्यको अर्थशास्त्र, शक्तिसंगम तन्त्र आदि प्राचीन भारतीय ग्रन्थहरूमा नेपाल एवं नेपाल सम्बन्धी अर्थबोध गराउने विषय र घटनाक्रमहरूको उल्लेख भेटिन्छ । जसबाट नेपाली समाज अत्यन्त प्राचीन रहेको तथ्य स्पष्ट हुन आउँदछ ।

लाखौं वर्ष पुरानो मानव विकास प्रक्रियाबारे जानकारी दिने पुरातात्विक साधनहरूको अभावले गर्दा इतिहास निर्माणमा समस्या आएको छ । मानवले आफ्नो अस्तित्वको धेरै पछि मात्र लिखित स्रोत छाडेर गएकाले मानवीय अतित अध्ययनका लागि पुरातात्विक स्रोतहरूमा निर्भर हुनु पर्ने भएकाले त्यसलाई प्रागितिहास भनिएको हो । काठमाडौं उपत्यकाको नागवंश, गौंडावंश, गोपालवंश, महिषपालवंश, किराँतवंश सँगै मिथिलाका विदेहवंश र कपिलवस्तुका शाक्यवंशको इतिहासका रूपमा चिनिने नेपालको प्राचीन इतिहासबारे पनि पौराणिक एवं पुरातात्विक स्रोतहरूका माध्यमबाटै खोज अनुसन्धान गर्नु पर्ने भएकाले पौराणिक इतिहासका रूपमा लिनु पर्दछ ।

चीन र भारत जस्ता दुई विशाल राष्ट्रहरू बीच अवस्थित नेपाल दक्षिण एशियाको एक सानो अङ्गका रूपमा विद्यमान छ । संसारकै सबैभन्दा अग्लो चुचुरोदेखि सबैभन्दा होचो भूमिसम्मको धरातलीय संरचनायुक्त नेपालको हावापानी, वनस्पति, तापक्रम, प्राकृतिक वातावरण, वन्यजन्तु आदि अनेकौं कुराहरूमा विविधता पाइन्छ । धरातलिय कारणले विद्यमान यस्ता विविधताहरूको प्रत्यक्ष प्रभाव मानवीय क्रियाकलापहरूमा परेकोले नेपालको सामाजिक संरचनादेखि विकासक्रम सम्मका हरेक पक्षहरूमा भौगोलिक प्रभाव परेको छ । उत्तरतर्फको हिमाच्छदित क्षेत्रमा विद्यमान भञ्ज्याङ्ग एवं घाँटीहरूबाट आउनेहरूदेखि दक्षिण-पूर्व र पश्चिमका खुला सिमानाहरूबाट प्रवेश गर्नेहरूको साभ्ता संगमस्थल बनेको नेपाल प्रारम्भदेखि नै समावेशी स्वरूपयुक्त सामाजिक संरचनाअनुरूप हुकँदै र फैलँदै आयो । सभ्यता विकासक्रममै पशुपालन युगको उत्कृष्ट क्षेत्र मानिएको मथुरा-वृन्दावनबाट आएका नीपहरूले उत्तरका भञ्ज्याङ्गहरूबाट छिरेको नागहरूसँगको समन्वयमा थालेको सामाजिक संरचनाले नै व्यवस्थित नेपाली समाज निर्माणको बाटो लियो । किराँतहरूभन्दा धेरै अगाडि पश्चिमोत्तर भागबाट पहाडको बाटो हुँदै नेपाल पसेका नीपहरूले यहाँका वासिन्दाहरूसँग सम्बन्ध र सम्पर्क राखेपछि नेपालको पहिचान बाहिरसम्म फैलिने स्थिति भयो । त्यसैले नेपाली सभ्यताको दैलो उघार्नेमा महत्वपूर्ण मानिएका नीपहरूले आवाद गरेको देश नेपाल रहेको भन्ने धारणा सँगै नाममा आल प्रत्यय जोडिँदा देशको नाम वा जातीको थर बन्ने हाम्रो राष्ट्रिय परिपाटी समेतका आधारमा नीपहरूको बसोबास बेलादेखि नै यो हिमालय खण्डको नाम नेपाल र यहाँका वासिन्दा नेपाली कहलिएका हुन् ।

तिब्बतका वर्मन जातीहरूसँग सम्बन्धित राई, लिम्बू, तामाङ, शेर्पा, आदि अनार्यदेखि मंगोलियन वर्णका जातीहरूसम्म र भारतको मैदानी इलाकाका आर्य सभ्यताका गोपाल, महिषपाल आदि राजपूतहरूको समिश्रणबाट विकसित नेपाली समाजमा सुरुदेखि नै धार्मिक-साँस्कृतिक समन्वयको स्पष्ट प्रभाव परेको थियो ।

भारत-तिब्बत जस्ता मुलुकमा समय-समयमा देखा परेका विवाद र तनावहरूबाट सदैव मुक्त रहेको नेपाली समाजले सदा-सर्वदा धार्मिक सहिष्णुता र साँस्कृतिक समन्वयवादको गतिलो उदाहरण प्रस्तुत गरेको छ । ऐतिहासिक कालदेखि वर्तमानसम्मै कहिल्यै धार्मिक विद्वेश, संग्राम नभएको नेपाली समाजमा सबै मत र आस्थाका वासिन्दाहरू विना भेदभाव रोपिएर सदा सर्वदा आ-आफ्ना वैशिष्ट्यलाई अँगाल्दै एकसाथ फल्दै-फूल्दै आएका छन् । जसले गर्दा नेपाल भूमि जनताको सर्वधर्म समन्वयको उच्च परम्परा विद्यमान विशिष्टताको केन्द्र बन्न पुगेको छ ।

सुरुदेखि नै यसरी जातिगत एवं धार्मिक विविधताको स्थितिबाट हुर्केकाले साँस्कृतिक-भाषिक अनेकतालाई महत्वपूर्ण बनाएको नेपाली समाजको रहन-सहन, खानपान, भेषभूषा आदिमा भूगोलले स्पष्ट प्रभाव पारेको भेटिन्छ । नागदेखि किराँतहरूसम्मको रक्त मिश्रणबाट निर्मित नेपाली समाजमा प्राचीन समयदेखि नै हुर्किए आएका विविध संस्कृति, भेषभूषा, रहनसहन, चालचलन, रीतिरिवाज, धार्मिक भावना, अन्धविश्वास आदिले गर्दा नै आज विश्व समुदायमा अनेकौँ मानववंशीय फूलबारी, एशियाको बहुजातीय रंगमञ्च, अनौठो संस्कृति र छुट्टै अस्तित्व लिएको मुलुकका रूपमा चिनिने स्थिति बनेको हो ।

उत्तरी र दक्षिणी क्षेत्रबाट प्राचीनकालदेखि नै प्रवेश गरेका फिरन्ते, व्यापारी, पशुपालक, शरणार्थी आदिको समन्वयस्थल बनेको नेपालमा आउने विभिन्न जातजातिहरूले नै नेपाली समाज स्थापना र विकास गरेका हुन् । आक्रमण गर्ने, लुट्ने उद्देश्यले आउनेहरू कहिल्यै बस्न टिक्न नसकेको यो भूमि समन्वयवादीहरूको स्थल बनेको छ । जलवायुदेखि धरातलीय संरचना समेतले गर्दा आफ्ना सभ्यता केन्द्रहरूमा आक्रमण भएपछि भाग्न बाध्य भएका शरणार्थीहरूले सुरक्षित हुने स्थिति देखेर नै स्थायी बसोबासका लागि नेपालको भूमि छानेर बसेका हुन् । पश्चिम नेपाल हुँदै पूर्वी नेपालसम्म आएका खस किराँतहरूदेखि कपिलवस्तुबाट भागेका शाक्यहरूसम्मलाई नेपाली समाज विकास रूपान्तरणमा महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्ने शरणार्थीका रूपमा लिन सकिन्छ । दशहजार गाउँहरू रहेको प्राचीन विदेहका राजाहरूमा दार्शनिक, योगी र सन्यासीहरूको अत्यधिक प्रभाव परेकाले सामाजिक प्रचलन-संरचना समेतमा हस्तक्षेप गर्न थाले । कतिपय राजाहरू विलाशी र अत्याचारी बनेकाले ब्राह्मणहरूको तेजोवध देखि तिनका कन्याहरू अपहरणसम्मका कार्य गरे । जसबाट ब्राह्मण मर्यादामा शिक्षित-दीक्षित समाजले नै नकारात्मक दृष्टिकोण राख्न थालेको स्थितिमा काशिसँग सुरु भएको शत्रुता नै विदेह पतनको कारण बन्यो । अर्कोतिर भारतीय गणराज्यहरू सरहको शासन-सभ्यता बनाएको शाक्य गणराज्यका शासकमा उत्पन्न अहंकार एवं दम्भले गर्दा कोसल नरेश विरुद्धकद्वारा आक्रमण गरेर शाक्यहरूको निर्मम हत्या गर्ने अवस्था आयो । जसमा ७७ हजार जति शाक्यहरू मारिएपछि बाध्य भएर भागेका शाक्यहरू नेपाल उपत्यकासम्म पुगेर स्थानीयहरूसँग मिलेर बस्न थाले ।

यसप्रकार उत्तर-दक्षिणबाट आएका फिरन्तेदेखि शरणार्थीहरूसम्मको रोजाइमा परेपछि स्थापना, विकास र रूपान्तरणको बाटोमा बढेको नेपाली समाज प्राचीनकालमा नै समन्वयवादको नीति अनुरूप सङ्गठित भएको हो । सभ्यताको दैलो उघार्ने नीप अर्थात् गोपालहरूले थालेको सामाजिक संरचनालाई त्यसपछिका हरेक जाति-समूहहरूबाट सुधार परिमार्जन गरेर रूपान्तरणको बाटोमा बढाइएको हो । पशुपतिनाथलाई आराध्यदेव मानेका किराँतहरूले पशुपालन, कृषिको उन्नती गर्दै व्यापार व्यवशायलाई सामाजिक जीवनको अङ्ग बनाई दिएपछि नेपाली समाजमा प्रवेश गरेका व्यापारीहरू पनि यहाँका हुन थाले । त्यो स्थितिमा विदेह एवं कपिलवस्तुबाट आएका मैथिल र शाक्यहरू स्थानीयसँग मिलेर बस्न थालेपछि विदेह एवं शाक्य सभ्यताले नेपाली सभ्यतालाई नयाँ बाटोतर्फ बढाइदिए । भारतीय गणराज्यहरूमा प्रचलित हिन्दू दर्शनका परम्परा, चाल-चलन, रीतिरिवाजदेखि

गौतम बुद्धको जीवन-दर्शनसम्मको प्रत्यक्ष प्रभावमा हुर्किएको शाक्य सभ्यताले नेपाली समाजलाई लोकतान्त्रिक पद्धतिमा बढ्ने आधार प्रदान गर्‍यो । जसबाट पितृ प्राधान्यताको बाटोमा बढ्न थालेको नेपाली समाजमा नारीहरूले पुरुषलाई सम्मान गर्नुपर्ने, बहुभाषि र बहुधर्मी स्वरूप देखिने, ब्राह्मण बाहेकले अन्तरजातीय विवाह गर्न पाउने आदि नियमहरू देखा परे । तर पनि वर्ण व्यवस्थाको प्रचलन नभित्रिएको स्थितिले गर्दा जातीय कट्टरता एवं वर्गभेदबाट मुक्त नै रहेको प्राचीन नेपाली समाज वसुधैव कुटुम्बकमको मान्यता र सिद्धान्तका आधारमा सङ्गठित, विकाशोन्मुख स्वरूपयुक्त र विविधतामा एकता स्पष्ट हुने खालको थियो भन्नु पर्दछ ।

सन्दर्भ सामग्रीहरू:

अन्तर्वार्ताहरू:

- उपाध्याय, श्रीरामप्रसाद, अनिवार्य अवकाश प्राप्त इतिहास विषयका प्राध्यापकसँग २४ नोभेम्बर २०१८ का दिन शिक्षा केन्द्रीय विभाग कीर्तिपुर-काठमाडौंमा ।
- के.सी., कृष्णबहादुर, पुरातत्व अधिकृत लुम्बिनी विकास कोषसँग ३ जनवरी २०१९ का दिन हिमालीपथ भैरहवामा ।
- वैद्य, तुलसीराम, त्रि.वि. मानविकी संकायका डीनदेखि इतिहास केन्द्रीय विभाग प्रमुखसम्मको जिम्मेवारी लिदै अनिवार्य अवकाश प्राप्त इतिहास विषयका प्राध्यापकसँग २९ जनवरी २०१९ का दिन सानेपा, ललितपुरमा ।
- शर्मा, डिल्लीराज, प्राचीन इतिहासका अध्येता एवं संस्कृति विषयका प्राध्यापकसँग १० अप्रिल २०१९ का दिन नेपाल र एशियाली अनुसन्धान केन्द्र, कीर्तिपुरमा ।
- श्रेष्ठ, टेकबहादुर, इतिहास विषयका अनुसन्धाता एवं अनिवार्य अवकाश प्राप्त प्राध्यापकसँग १० अप्रिल २०१९ का दिन नेपाल र एशियाली अनुसन्धान केन्द्र, कीर्तिपुरमा ।

प्रकाशित सामग्रीहरू:

- अधिकारी, सूर्यमणि (२०००). *विश्व इतिहासको रूपरेखा*. काठमाडौं : भुँडिपुराण प्रकाशन ।
- आचार्य, बाबुराम (१९९७). *नेपालको साँस्कृतिक परम्परा*. काठमाडौं : श्रीकृष्ण आचार्य ।
- आचार्य, बाबुराम (२००६). *नेपालको संक्षिप्त वृत्तान्त*. काठमाडौं : श्रीकृष्ण आचार्य ।
- उपाध्याय, श्रीरामप्रसाद (१९९८). *नेपालको समिक्षात्मक इतिहास*. ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- उप्रेती, प्रेमरमण र थापा, कृष्णबहादुर (१९९३). *नेपालको संक्षिप्त सामाजिक, आर्थिक तथा कुटनैतिक इतिहास*. ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- एलेक्सिभ, भी.पी. (१९८०). *द ओरिजन अफ ह्यूमन रेस*. मस्को : प्रोग्रेस पब्लिसर्स बैंकक पोष्ट ।
- के.सी., बालकुमार (१९७१). "अ जनरल अफ नेपाल्स फिजियोग्राफि". *टि.यू. जनल* VI नं. I. कीर्तिपुर. पृ. २०-४२ ।
- के.सी., सुरेन्द्र (२००१). *प्राचीन तथा मध्यकालिन नेपाल*. काठमाडौं : पैरवी प्रकाशन ।
- कोइराला, मातृका (१९८९). *कोसीको कथा*. विराटनगर : प्रतिभा पुरस्कार प्रतिष्ठान ।
- खत्री, प्रेमकुमार (१९९८). *उत्पत्ति: मानव सभ्यताका केही पक्षको ऐतिहासिक एवं मानवशास्त्रीय अध्ययन*. काठमाडौं : नेपाल र एशियाली अनुसन्धान केन्द्र, त्रिभुवन विश्वविद्यालय ।
- चालिसे, पुष्पराज (२००२). *नेपालको इतिहास र सभ्यता (प्राचीन र मध्यकाल)*. काठमाडौं : रत्न पुस्तक भण्डार ।
- भा, उपेन्द्र (१९८३). *मिथिलापुरीका अभिज्ञान*. मधुवनी : विद्या मन्दिर ।
- ठाकुर, उपेन्द्र (१९५६). *हिष्ट्री अफ मिथिला*. दरभंगा : मिथिला इन्स्टिच्यूट ।
- दुङ्गेल, रमेश (१९८३). *प्राचीन अर्थ व्यवस्था*. काठमाडौं : शारदा प्रसाद उपाध्याय दुङ्गेल ।
- दाहाल, पेशल (१९९८). *नेपालको इतिहास*. काठमाडौं : एम्.के. पब्लिसर्स एण्ड डिष्ट्रिब्यूटर्स ।
- नेपाल, ज्ञानमणि (१९८३). *नेपाल निरुक्त*. काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।

- पाण्डे, रामनिवास र रेग्मी, दिनेचन्द्र (१९९७). *नेपालको पौराणिक इतिहास*. काठमाडौं : नेपाल र एशियाली अनुसन्धान केन्द्र, त्रिभुवन विश्वविद्यालय ।
- पाण्डेय, रामनिवास र रेग्मी, दिनेशचन्द्र (२००५). *नेपालको प्रागितिहास*. काठमाडौं : नेपाल र एशियाली अनुसन्धान केन्द्र, त्रिभुवन विश्वविद्यालय ।
- भारद्वाज, नारद (अप्रिल २९१६). "फर्मेशन अफ इथनिक आइडेन्टिटीज इन नेपालिज सोसाइटी". *हिसान* नं. १ भोलुम २. काठमाडौं : पृ. १८-३२ ।
- मिश्र, तारानन्द (१९७८). दि लोकेशन अफ कपिलवस्तु. काठमाडौं : लुम्बिनी डेभलपमेन्ट कमिटी ।
- मिश्र, तीर्थप्रसाद र दाहाल, पेशल (२०००). *विश्व इतिहासको परिचय*. काठमाडौं : लुम्बिनी डेभलपमेन्ट कमिटी ।
- रिजाल, वावुकृष्ण (१९९६). *हण्ड्रेड इयर्स अफ आरकियोलोजिकल रिसर्च इन लुम्बिनी, कपिलवस्तु एण्ड देवदह*. काठमाडौं : एस.के. इन्टरनेशनल पब्लिसिङ हाउस ।
- वज्राचार्य, धनव्रज र श्रेष्ठ, टेकबहादुर (१९७५). *दोलखाको ऐतिहासिक रूपरेखा*. काठमाडौं : नेपाल र एशियाली अनुसन्धान केन्द्र ।
- शर्मा, बालचन्द्र (१९७६). *नेपालको ऐतिहासिक रूपरेखा*. वाराणसी: कृष्णकुमारीदेवी ।
- शर्मा, जनकलाल (१९८२). *हाम्रो समाज एक अध्ययन*. ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- शर्मा, सि.के. (१९७३). *जियोलोजी अफ नेपाल*. काठमाडौं : मणिराम शर्मा ।
- सिंह, सविन्द्र (१९८२). *भू-आकृति विज्ञान*. गोरखपुर : वसुन्धरा प्रकाशन ।
- सुवेदी, राजाराम (१९९७). *कर्णाली प्रदेशको मध्यकालिन इतिहास*. ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- सुवेदी, राजाराम (२००४). *नेपालको तथ्य इतिहास*. ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- हेगेन, टोनी (१९७०). *नेपाल*. दिल्ली : अक्सफोर्ड आइ.बि.एच. पब्लिसिङ कम्पनी ।
- क्षेत्री, गणेश र रायमाझी, रामचन्द्र (२००३). *नेपालको इतिहास*. काठमाडौं: एशिया पब्लिकेशन्स ।
- क्षेत्री, दिलबहादुर (२००५). *प्राचीन तथा पूर्वमध्यकालिन नेपाल*. काठमाडौं : निरन्तर प्रकाशन ।